

A LATIN NYELV
A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY
KULTÚRÁJÁBAN ÉS MŰVELŐDÉSÉBEN

SZERKESZTETTE
BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – MOLNÁR DÁVID

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 5.

**A latin nyelv
a kora újkori Magyarország és Erdély
kultúrájában és művelődésében**

Szerkesztette

Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid

Szeged
2023

A konferencia létrejöttét támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap
BTK Irodalomtudományi Intézet
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
SZTE BTK Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont

A kötet megjelenését támogatta:

BTK Irodalomtudományi Intézet „A Neolatin Költők Tára sorozat elindítása.
Az ismeretlen XVIII. századi magyarországi latin nyelvű irodalom feltárása”
című kutatási program
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék

© Szerzők, 2023
© Lazi Kiadó, 2023

ISBN 978 963 267 573 2
ISSN 2416–125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát
egyes fejezeteket illetően is.

A borítón
Hans Sebald Beham *Grammatica* (1519) című metszete látható

Kiadja a Lazi Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó: a kiadó igazgatója
Nyomdai előkészítés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomdai kivitelezés: A-Színvonal 2000 Nyomdaipari Kft.
6722 Szeged, Honvéd tér 5/B
Felelős vezető: Arday Zsolt

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

GRÉCISTÁK ÉS KAPCSOLATAIK

ORBÁN ÁRON	
Clusius és Ellebodius barátsága	13

SZABÓ ÁDÁM	
Egy filológiai csúcsteljesítmény a 16. századi Magyarországon: Nicasius Ellebodius írásai Polübioszról	25

MÉSZÁROS TAMÁS	
Egy bizánci történetíró latinul. Konrad Clauser Khalkokondülész-fordítása	35

GRAMMATIKA – OKTATÁS

TÓTH GERGELY	
Bél Mátyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról	47

TÓTH SÁNDOR ATTILA	
Grigely Józsefnek a latin grammatikába bevezető könyve(i) (<i>Institutiones grammaticae</i>) néhány fejezetéről	63

KÖLCSÖNHATÁSOK

BAJÁKI RITA

- A 16. századi latin nyelvű imakönyvek hatása
a magyar nyelvű nyomtatott imairodalomra 79

SZEBELÉDI ZSOLT

- A kollokációk mint nyelvi hungarizmusok Szerémi György *Epistolájában* 91

JANKOVITS LÁSZLÓ

- Rimay János latin verset fordít 99

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

- Baróti Szabó Dávid magyar nyelvű költészetének antik és neolatin forrásai 107

FILOLÓGIA ÉS RECEPCIÓ

MOLNÁR PÉTER

- „Reperit ipsum caput... insudatum”
Egy váradi Szent László-legenda megalkotása 121

KECSKEMÉTI GÁBOR

- Ecsedi Báthory István egy humanista olvasmányáról 141

SZABÓ ANDRÁS

- Forgách Mihály ismeretlen levele 153

BALÁZS MIHÁLY

- Janus Pannonius – Leonhard Stöckel – Lethenyei János.
Az apophthegma a kora újkori Magyarországon 161

JARMALOV REZSŐ

- Otrokocsi Főris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* című művének
kéziratai és szövegproblémái 185

ERDÉLYI HISTÓRIÁK

TOMKÓ ZOLTÁN

- Szulejmán utolsó magyarországi hadjárata és a zimonyi találkozó
Szapolyai-párti szemmel 199

VIROVE CZ NÁNDOR

- Kendy Anna históriájának megjelenése Christian Schesaeus
Ruina Pannonica című eposzában 213

PETNEHÁZI GÁBOR

- A bolygó humanista.
Gian Michele Bruto Erdélybe érkezésének előtörténete 223

GYULAI ÉVA

- Egy (majdnem) ismeretlen történetíró, Daróczy Ferenc és műve:
Vera descriptio rerum in Transsylvania post Moldavicam expeditionem gestarum
(Prága, 1600) 243

GÁLFI EMÓKE

- Szamosközy István „baráti köre” 265

PAP LEVENTE

- Lakatos István *Siculiájának* egyik forrása: Florimond de Raemon d 279

BENEI BERNADETT

- De Transilvania – Timon Sámuel (1675–1736) Erdély-imagója 293

MÁTÉ ÁGNES

- Báthory Griseldis, az engedetlen menyasszony vagy az eretnek hárpia
sikertelen megzabolázása 305

NAGY GÁBOR

- „Memor tamen regis Stephani, qui dicere consueverat...”
Báthori István északi emlékezetéről 317

AD FONTES

BÁTHORY ORSOLYA

Edictalis cassatio –Nyomokban Pázmányt tartalmazhat 343

FEHÉR BENCE

Római feliratok, hadiutak rekonstruálása és a fogarasi mammutcsontok
– egy latin tudományos monográfiában, 1700 körül 361

SÁNTA SÁRA

Köleséri Sámuel, az erdélyi polihisztor régiségbúvár 371

Névmutató 379

Otrokocsi Fóris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum*
című művének kézíratai és szövegproblémái

Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718) nevének hallatán a korszak kutatóinak elsősorban az jut eszébe, hogy ő volt az a református tanító, akit 1674-ben a pozsonyi véstörvényszék többedmagával előbb halálra ítél, majd a halálos ítéletet nem sokkal később életfogytig tartó gályarabságra változtatta meg.¹ Az is viszonylag közsímert, hogy ő volt az a református prédikátor, aki 1694-ben, több évnyi hosszas lelki folyamatok lezárásaként úgy döntött, hogy elismeri és elfogadja a katolikus egyház primátusát és igaz voltát, ezért konvertált. Az viszont kevésbé köztudott, hogy Otrokocsi Fóris Ferenc a konverzióját követően egy igen jól kidolgozott, nagy forrásbázison alapuló, kiváló meglátásokat tartalmazó egyháztörténeti munkát is írt, amelyet aztán számos 18. századi történész használt. Mielőtt azonban erre rátérnénk, röviden ismertetni fogjuk a szerző életpályáját, részben új kutatási eredmények alapján. Ez követően – dolgozatunk második részében – igyekszünk magyarázatot adni olyan szövegproblémákra, amelyekre a különböző kéziratok összevetése során bukkantunk.

¹ A perről és a rabságról bővebben lásd OTROKOCSI FÓRIS Ferenc. *Fenevad dübörgése Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonyosságtevő ellen*, kiad. és bev. CSIKESZ Sándor, fordította HERPAY Gábor (Debrecen, 1933); MIHALIK Béla Vilmos, „Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar”, in *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás–IMRE Mihály–SZÁRAZ Orsolya, 111–120 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó 2015); S. VARGA Katalin, szerk., *Vitetnek ítélőszékére... - Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve* (Pozsony: Kalligram, 2002.)

Otrokocsi Fóris Ferenc élete

Otrokocsi Fóris Ferenc 1648 októberében született a mai Szlovákia területén található Otrokocson,² majd a sárospataki református kollégium diákja lett. Itteni tanulmányainak befejezése után rövid ideig a szatmári kollégiumot vezette, majd a kor hagyományainak megfelelően külföldi egyetemi tanulmányokat kívánt folytatni. Gömör vármegyéhez fordult segítségért, és annak anyagi támogatásával – öt társával³ együtt – 1671-ben, Gijsbert Voet (Voetius) rektorsága idején beiratkozott⁴ a hollandiai Utrecht református egyetemére, ahol a kor neves tudósai, Frans Burman, Andreas von Essen (Essenius), Johann Leusden és a már említett Voetius voltak a tanárai. Otrokocsi 1672. február 21-én nyilvánosan disputált teológiából a Burman vezette bizottság előtt.⁵

A francia hadsereg 1672 nyarán megszállta Utrechtet, de ezt Otrokocsi és diákársai már nem várták meg, hanem előbb Amszterdamba menekültek, majd hosszas vándorlás után 1673. június 7-én beiratkoztak a marburgi egyetemre.⁶ Itteni tartózkodásáról nem sokat tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy nem sokáig maradt a német egyetemvárosban, ugyanis a következő évben már mint rimaszécsi lelkész ídéztek a pozsonyi vésztörvényszék elé. Otrokocsi nem tört meg a kemény vallások alatt, hanem továbbra is kitartott hite mellett. A vésztörvényszék előbb börtönbüntetésre ítélte, amelyet Lipótváron kezdett meg, majd több tucat lelkészársával együtt örökös gályarabság lett a sorsa a Nápoly melletti vizeken. E reménytelen

² Több életrajzíró (Bod, Horányi, Szinnye) úgy véli, hogy Otrokocsi a ma Szlovákia területén található Rimaszécsen született, azonban kor- és levelezőtársa, BÉL Mátyás szerint a Gömör vármegyei Otrokocs településről származott: „Hinc prodiit celebris ille, non in Hungaria solum, sed apud exteros etiam Franciscus Fóris Ottrokocsy.” (Lásd Matthias BÉL, *Notitia Hungariae Novae Historio Geographica, Comitatum Ineditorum, Tomus VI.* (Budapest: MTA BTK TTI, 2020), 276. Czvittinger szerint is Otrokocson született, hiszen cognomenje is Otrokocsi: „Fóris [...] a loco nativitatis Hungariae Ottrokocs dicto, cognominatus Ottrokocsi.” (Lásd David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae* (Frankfurt, 1711), 147. Fallenbüchl megemlíti a két lehetséges születési helyet, de nem foglal állást a vita eldöntésében. (Lásd FALLENBÜCHL Ferenc, „Otrokocsi Fóris Ferencz élete és irodalmi működése”, *Magyar Sion* 13 (1899): 268–269. A kérdést talán az döntheti el, hogy a mindig rendkívül jól értesült Katona István is úgy véli, hogy Otrokocsi Otrokocson született, és Rimaszécsen kezdett el lelkészként dolgozni. (lásd KATONA István, *Historiae Regum Stirpis Austriacae*. Tom. XIX. Ord. XXXVIII. 1711–1740. (1806), 877.)

³ Horváti Békési János, Kolozsvári Sárospataki István, Selyki Péter, Pányoki Mihály és Pataki István. A hat diák peregrinációjáról lásd részletesebben Kovács Katalin Anita 2016-ban megvédett doktori disszertációját. [KOVÁCS Katalin Anita, *Az erdélyi fejedelmi udvar hollandiai diplomáciai és ideológiai kapcsolatai a 17. században*, (Piliscsaba: PPKE BTK, 2016), 156–175. kézirat]

⁴ BEIJERS, J. L. és VAN BOEKHOVEN, J., szerk., *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae MD-CXXXVI–MDCCCLXXXVI* (Utrecht, 1886.), 66.

⁵ Az értekezés nyomtatásban is megjelent Utrechtben: OTROKOSCI FÓRIS Ferenc. *Disputatio theologica de vocatione Abrahami, iuxta locum Genes. 12. vers. 1.2.3.* (Utrecht, 1672.), lásd RMK III. 2600.

⁶ KOVÁCS, *Az erdélyi fejedelmi udvar...*, 154.

helyzetéből egy nemzeteken átívelő református összefogás segítségével szabadult ki – másfél évnyi, testet és lelket próbáló gályaszolgálat után.⁷

Megmenekülését követően Otrokocsi bejárta Nyugat-Európát,⁸ és felkereste tanárait, akik kapcsolataik révén segítettek a gályarabok kiszabadításában. Néhány évnyi Anglia és Hollandia közötti ingázást követően, 1680-ban hazatért szűkebb pátriájába, ahol ismét lelkészként dolgozott. Ekkoriban kezdte el foglalkoztatni az irénizmus, vagyis a vallások közti megbékélés keresése, melynek eredményeként nyomtatásban is megjelentette nézeteit.⁹ Otrokocsi eleinte azon a véleményen volt, hogy csak az összefogás, azaz a protestáns vallások közötti ellentétek elsimítása lehet az egyetlen járható út a katolicizmus ellenében. 1693-ban adta ki leghíresebb munkáját, a hosszú ideig a magyar összehasonlító nyelvészet alapművének számító, két kötetes *Origines Hungaricae*.¹⁰ Bár a rimaszécsi lelkész immár legalább egy évtizede foglalkozott a vallások közötti megbékélés gondolatával, mégis meglepetést és hívei körében általános megrökönyödést keltett, hogy 1694-ben áttért a római katolikus vallásra.¹¹ Otrokocsi, későbbi munkáiban rendre megemlíti, hogy áttérését megelőzően éveken át tartó belső vívódásokon és lelki átalakulásokon ment keresztül, mire végül a felekezetváltás mellett határozott.

Katolizálása után Otrokocsi eddigi eseménydús élete jóval nyugalmasabb mederbe terelődött. Egymás után kezdte el publikálni teológiai témájú értekezéseit; többször is járt Rómában tanulmányúton. Az 1690-es évek második felében, egykori elítélője, Kollonich Lipót kinevezte prímási levéltárosnak, és azzal bízta meg Otrokocsit, hogy másolja le, dolgozza fel és rendszerezze az esztergomi levéltárak

⁷ A témáról bővebben: BUJTÁS László Zsigmond, „A gályarab prédikátorok és Frans Burman levéltárosa (1675-1676)”, *Lymbus, Művészettörténeti tár (VI.)* (1999), 35–74.

⁸ Járt Svájcban, Oxfordban, és természetesen ellátogatott Utrechtbe is, ahol Czvittinger szerint az egyetemen kapott tanári állást: „circa a. 1678. [...] Hol[landi]ae universitates adiit, [...] docendae inventuti Academiae operam navavit.” CZVITTINGER, *Specimen...*, 148. Fallenbüchl Czvittingerre hivatkozva tesz említést Otrokocsi tanári szerepvállalásáról. Lásd FALLENBÜCHL, *Otrokocsi Fóris Ferenc élete...*, 279.

⁹ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, „*Ειρημίζόν, seu pacis consilium, pro ineunda unione et concordia, inter fratres protestantes Augustanae et Helveticae, ceterisque cognatis confessionibus addictos; ecclesiae dei hoc tempore infausto, imprimis in afflictissima Hungaria saluberrimum*”, (Franecker, 1692)

¹⁰ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, „*Origines Hungaricae; seu liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur: indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum nominum, in quibus sunt: Scythia, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister, Amazon etc. Opus hactenus desideratum... pars prima et secunda*”, (Franecker, 1693). A végül két kötetes *Origines* mint egy „melléktermék” jelent meg, hiszen Otrokocsi – saját szavai szerint – bevezetőnek szánta az akkor már tervezett „protestáns *Historiához*”, amely a később átdolgozott *Historia Ecclesiastica Hungarorum* előzménye. (Lásd OTROKOCSI, *Origines...*, ad Lectorem IV–VII.) Az *Origines* hatásáról a magyar nyelvészetre, legfőképpen Bél Mátyásra lásd legújabban TÓTH Gergely, „„Cilivizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének vizsgálata Bél Mátyás életművében”, *Történelmi Szemle* 54 (2012): 219–246., különösen: 224–226.

¹¹ A témáról bővebben: KNAPP Éva, „Ismeretlen források Otrokocsi Fóris Ferenc katolizálásának kérdéséhez”, *Magyar Könyvszemle* 122 (2006): 201–217.

okleveles anyagát. Otrókocsi és más jezsuita atyák erejüket megfeszítve dolgoztak az okleveleken és a többnyire 17–18. századi kútfők másolásán: munkájuk eredménye a kor kutatói számára ma is nélkülözhetetlen forrásgyűjtemény, a *Collectio Hevenesiana* lett.¹² Mindenképpen meg kell említenünk ugyanakkor, hogy bár Hevenesi Gábor folyamatosan szorgalmazta Inchoffer egyháztörténetének folytatását és akár fel is merülhet, hogy ez az igény kapcsolatban állhat Otrókocsi *Historiájával*, maga a végeredmény, azaz a *Historia Ecclesiastica Hungarorum* egyáltalán nem tekinthető az inchofferi munka folytatásának.

Nem sokkal később a nagyszombati egyetemen felajánlottak neki a jogi tanszéken egy tanári állást, amit ekkor még visszautasított, ám 1699-ben, amikor újból felkérték erre a pozícióra, már élt a lehetőséggel. Élete utolsó évtizedeiben ismét az irénizmus felé fordult, ám ekkor már nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint a katolikus és a protestáns egyházak közötti megbékélést. Az egykori rimaszécsi református lelkész, későbbi katolikus egyetemi jogtudós, élete végéig fáradhatatlanul dolgozott, mígnem 1718. október 1-én, Nagyszombaton, életének 70. évében eltávozott az élők sorából.

A Historia Ecclesiastica Hungarorum és fennmaradt kéziratai

A bécsi-kézirat (ms. V)

Bár Otrókocsi Főris Ferenc fő művének mind a napig a már említett *Origines* tekintjük, nem feledkezhetünk meg kéziratban megmaradt egyháztörténeti munkájáról, mely terjedelmében felülmúlja az *Origines*, míg jelentőségében kétséggkívül egy szinten van vele. Noha Otrókocsi művének címe azt sugallja, hogy munkájában a magyar egyház történetéről fog írni, gyorsan kiderül, hogy lényegében egy lineáris időrendben megírt, saját korához közeledve egyre részletesebben bemutatott magyar nemzet-, illetve országtörténetről van szó. Emiatt sem tekinthető Inchoffer *Annalese* folytatásának.

A kötetek tulajdonképpen a szerző által letisztázott, illetve utólag ugyancsak a szerző által javított szövegváltozatnak tekinthetők, mivel Otrókocsi utólag bele-bejavított a már elkészült szövegbe. Olykor csak egy-két szót, máskor egész szövegrészeket húzott át, vagy éppen toldott be a marginálison. Azt a felvetést, hogy a rimaszécsi tudós utólag javította a már letisztázott művet, nemcsak a fentiek bizonyítják, hanem az is, hogy jól kivehető a javított szövegek tintájának az eredetitől eltérő színe. Maguk a kötetek eléggé kisméretűek: 16x11 cm a nagyságuk; a belső tükrő 14x7 cm. A kéziratot tartalmazó papírok kötetekbe való rendezése is megle-

¹² Hevenesi Gáborról és tevékenységéről lásd Soós István, „Kishevenesi Hevenesi Gábor (1656–1715)”, *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények* 1 (2006): 5–23.

hetősen sajátos, ugyanis egy-egy kötet nem az éppen tárgyalt év eseményeinek lezárultával ér véget, hanem ahogy az több kötet esetében is előfordult, a mondat két része a két egymást követő kötet első, illetve utolsó szavai. Már itt érdemes megemlíteni, hogy a kéziratokat nem Otrokocsi rendezte mai formájába, hanem később, a hagyatékból, Bécsben köttették be. Ennek a hibás bekötésnek még fontos szerepe lesz tanulmányunk későbbi részében. Noha a bécsi könyvtárban őrzött köteteket egészen bizonyosan nem Otrokocsi akarata szerint osztották be, (hiszen nem is tudunk arról, hogy a szerző adott-e valaha is a szerkesztésre vonatkozó irányelveket), az alábbiakban a jelenleg fennálló állapotot fogjuk ismertetni, vagyis kötetek szerint mutatjuk be annak tartalmát.

Az első kötetben¹³ 347-től, a sardiai zsinattól kezdi el leírni a magyar egyház, illetve a magyar nép történetét, amikor is a zsinatról fennmaradt írásokban először jelennek meg a magyarok – valójában hunok vagy szkíták, mint Pannoniában és Daciában élő népek.¹⁴ (Otrokocsi nyilvánvalóan a régóta meggyökeresedett történeti hagyományt követi, amikor *hungarinak* nevezi az abban az időben a Kárpát-medencében tartózkodó szkítákat.) Az első kötet ezután 560 oldalon keresztül 997-ig, Géza fejedelem haláláig terjed. A második kötet¹⁵ a millenniumnál, István megkoronázásával kezdődik, 736 oldal terjedelmű, és 1095-ben, László halálával ér véget. A következő kötet¹⁶ viszonylag rövid, hiszen „mindössze” 508 oldalon írja meg benne a szerző 118 év történetét 1095-től, Kálmán király trónra lépésétől 1213-ig, Gertrúd meggyilkolásáig. Érthető a harmadik kötet kurtasága, hiszen bár a 13. században sem volt fontos események híján a Magyar Királyság, ki kell emelni, hogy a 12. századra vonatkozóan Otrokocsinak egyszerűen nem volt elegendő forrása sem: hiszen a 14. századi krónikaszerkesztmény nagyon szűkszavú a fent említett évszázaddal kapcsolatban és szinte csak a királyok trónra lépését, valamint halálukat említi.

A sorban a már hivatkozott negyedik kötet következne, ám sajnos az 1213 és 1270 közötti zivataros évek eseményei, a tatárjárás, és az azt követő újjáépítés elbeszélése nem maradt fenn. Az ötödik kötet¹⁷ 1270-ben, V. István trónra lépésével kezdődik és 1333-ig¹⁸ veszi az eseményeket 640 oldalon keresztül. Noha nem sokkal korábban azt állapítottuk meg, hogy Otrokocsi nem tagolta a kéziratot, olybá tűnik, hogy az Árpád-ház kihalása¹⁹ elég jelentős esemény volt a szemében ahhoz, hogy az I. Károlyval kezdődő vegyesházi királyok korát már egy új oldalon kezdje.

¹³ Cod. 8591.

¹⁴ Az első évszám és esemény, amit Otrokocsi megemlít munkájában, valójában a 325-ben megtartott niceai zsinat, de itt még nem *hungarusokról* beszél, hanem szkítákról.

¹⁵ Cod. 8592.

¹⁶ Cod. 8593.

¹⁷ Cod. 8594.

¹⁸ A később ismertetendő, Egyetemi Könyvtárban található kézirat ennél az évnél fejeződik be.

¹⁹ 346. old.

Természetesnek tekinthető, hogy ahogy közeledünk időben Otrokocsi korához, úgy egyre több fennmaradt elsődleges és másodlagos forrás állt a szerző rendelkezésére, ezért növekszik a kötetenkénti terjedelem, és ezzel arányosan csökken a kötetekben feldolgozott időintervallum. A hatodik kötet²⁰ már csaknem 800 oldalban tárgyalja szűk hatvan év eseményeit 1333-tól 1382-ig, Nagy Lajos haláláig. A hetedik rész²¹ csupán negyven évet ölel fel 1382 és 1410 között. Az ezt követő nyolcadik kötet²² nem kevesebb, mint 720 oldalon keresztül mutatja be Luxemburgi Zsigmond uralkodásának második felét, és azt, hogy regnálása alatt milyen módon alakult a római katolikus egyház helyzete a királyságban. A kilencedik kötet²³ kevésbé vaskos, hiszen „csak” 550 oldal, ugyanakkor a feldolgozott évek száma kilencre csökkent (1439–1448). Az utolsó fennmaradt két kötet²⁴ hasonló terjedelemben mutatja be a következő 25 évet, 1473-ig, hiszen a tizedik kötet 508, míg a tizenegyedik 478 oldal hosszúságú. Otrokocsi célja minden bizonnyal az lehetett, hogy saját koráig írja meg Magyarország (egyház)történetét, ám a kéziratok hiánya miatt nem lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy ez végül sikerült-e neki.

Otrokocsi műveltségéről, felkészültségéről, valamint kedvező kutatási lehetőségeiről tesz tanúbizonyságot széles körű és változatos forráshasználata. Elsőként a magyar történetírók közül Otrokocsi kutatta ki, és használta fel a bizánci görög nyelvű kútfőket,²⁵ amely forrásoknak köszönhetően szerzőnk sikeresen azonosított be 10. századi magyar vezéreket, akik követségben jártak Bizáncban.²⁶ Otrokocsi a görög forrásokon kívül felhasználta a nyugat-európai és magyar krónikákat is, valamint a korszak tanulmányozásához megkerülhetetlen forrásokat, úgymint Aven-tinust, Baroniust, Laziust és természetesen Inchoffert. Otrokocsi felkészültségére jellemző, hogy bár rengeteg forrást felhasznál, ezekhez kritikusan áll hozzá.²⁷ Ez a

²⁰ Cod. 8595.

²¹ Cod. 8596.

²² Cod. 8597.

²³ Cod. 8598.

²⁴ Cod. 8599. és Cod. 8600.

²⁵ Pl. Ióánnész Zónaraszt, Kedrénoszt és Ióánnész Szkülitészst. A magyar történelemre vonatkozó bizánci forrásokkal kapcsolatban lásd MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984) (Zónaraszra különösen 98–101.; Szkülitészre különösen 81–93.)

²⁶ Ezek a híradások a 10. század közepén megvalósult bizánci magyar követjárásokra vonatkoznak. A követjárások a 10. századi történelmünk tekintetében rendkívül fontos adatok, kiemelten foglalkozik velük a korszak kutatása. Bővebben lásd TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 110–114.

²⁷ Alaposságára és forráskritikájára remek példa, amikor Kedrénoszt idézi először görögül: „τὸ δ' αὐτὸς τοῦτο καὶ κατὰ Φράγγων ποιῆσαι διανοηθεὶς καὶ ἄλους ἀνεσκολοπίσθη ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ βασιλέως αὐτῶν.” majd ezt saját szavaival lefordítja görögül kevésbé tudó olvasói számára: „Hoc est: *Quod idem contra Francos tentans, captus, et ab eorum rege Ioanne in palum affixus est.*” Végül pedig pedig felhívja a figyelmet Kedrénoszt (vagy valaki más) hibájára: „Hic in mentione Ioannis manifestus est error, sive ab ipso Cedreno, sive ab aliquo exscriptore commissus. Nullus enim rex illo tempore sive Francorum Occidentalium, sive Francorum Orientalium, ac totius Germaniae

fajta forráskritika végigkíséri az egész művet, amelynek köszönhetően egy rendkívül alapos, rengeteg adattal és elsődleges forrással megtámogatott magyar történet jelenik meg az olvasó előtt. A mű szerkesztésére nem elsősorban az időrendiség a jellemző – noha természetesen igyekeznek az események történéseinek sorrendjében haladni –, hanem a problémaközpontúság. Otrokocsi egy-egy fontosabb kérdést, forrást jár körül igen alaposan, és így halad tovább a magyar történelmen.

A Péterffy-féle kézirat (ms. P)

A fentiekben bemutatott, Bécsben őrzött kéziraton kívül létezik még a műnek egy példánya. E kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található és a 347. (325.) valamint az 1332. év közötti eseményeket mutatja be.²⁸ A másolat Péterffy Károly, a kiváló jezsuita egyháztörténetíró kérésére készült,²⁹ aki felhasználta Otrokocsi e munkáját (is)³⁰ fő egyháztörténeti művében, a *Sacra Concilia*-ban.³¹ A Kaprinay-gyűjtemény „A” sorozatának 19. kötetében a másoló 502 oldalon keresztül írja át a *Historia Ecclesiastica* első két kötetét, míg a gyűjtemény 20. kötete dolgozza fel Otrokocsi egyháztörténetének harmadik és ötödik kötetét 294 oldalon, ahol a már említett 1332-es évnél megszakad. Látható, hogy a Péterffy-féle kéziratban sincs meg a negyedik kötet, így valószínűsíthető, hogy e kéziratot a jelenleg Bécsben őrzött példányról másolták.

Ezt a kéziratot nem egy, hanem két kéz írta: a gyűjtemény 20. kötetének 40. oldalától veszi át egy másik kéz a másolást. Az írnokok sok időt szenteltek a kópia elkészítésére, hiszen rendkívül jól olvasható, kiválóan megszerkesztett munkát alkottak. Egyetlen hiányosságának az tekinthető, hogy míg Otrokocsi nem csak hogy tökéletes precizitással idézte az általa hivatkozott műveket, hanem aláhúzással is jelölte a citátumokat, addig Péterffy, illetve másolója ezt a segítséget nem adta meg az utókoroknak.

(hoc est imperator) hoc nomine fuit insignitus.” OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Historia Ecclesiastica Hungarorum* ms. P (Kaprinay A19), 130–132. Vö. még TÓTH, *Szent István, Szent Korona...*, 112.

²⁸ Kaprinay-gyűjtemény A19–A20.

²⁹ „Stephani Kaprinai collectaneorum Msc A, Tomus XIX. Complectens Historiam Ecclesiasticam Hungarorum nondum editam a Francisco Foris Otrokotsi converso ministro Calviniano, ac postea praebendato (!) patre Carolo Péterfi describi curatam.” (ms. P. 1. old.)

³⁰ Rövid bevezetőjében Péterffy megemlíti, hogy művében támaszkodott Otrokocsi műveire, igaz, csak az *Origines* nevezi meg: „Francisci Foris Otrokoczky Origines Hungaricae eiusque opuscula complura.” lásd C. PÉTERFFY, *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae* (Bécs: 1742), p. II. Ad Lectorem b.) lábjegyzet.

³¹ Azt, hogy Péterffy Károly forgatta a *Historiát* kellően alátámasztja a *Sacra Concilia* 65. oldalán található n.) jegyzet, ahol Péterffy összefoglalja Otrokocsi okfejtését az ott idézet 1169-es oklevéllel kapcsolatban. Vö. Kaprinay A20 48–49.

Említésre méltó még, hogy Pray György is elég fontosnak tartotta Otrokocsi egyháztörténeti munkáját, ezért utasításba adta, hogy bizonyos részeket kivonatoljanak számára.³² Tanulmányában³³ Knapp Éva ismerteti e kézirat lelőhelyét, valamint azt, hogy mely részeket használta fel a kivonatoló Pray számára. Mivel a kivonatok közül igen sok az 1332. év utánra esik, ezért valószínű, hogy a másoló az Otrokocsi-féle autográf kéziratot használta fel. Ennek bizonyítása azonban további kutatásokat igényel. A harmadik, Kulcsár Péter által említett³⁴ kéziratot állítólag Esztergomban őrizték egykor, ám mára sajnos nyoma veszett.

Dolgozatunk utolsó harmadában igyekszünk bemutatni néhány olyan szövegproblémát, és az olyan, néha egészen apró különbségeket, amelyekre a két kézirat összehasonlítása során bukkantunk rá. Noha a két, részlegesen fennmaradt kézirat egymással való összevetése még folyamatban van, már az eddigiek alapján is megfigyelhettünk olyan hibákat, különbségeket, amelyeket – a szövegprobléma természete szerint – különböző csoportokba sorolhatunk. Most három ilyen szövegprobléma-csoportot fogunk ismertetni.

Szövegromlások

A szövegproblémák első és legnagyobb csoportja a szövegromlásoké. Noha egy korábbi dolgozatunkban megállapítottuk,³⁵ hogy a Péterffy Károly által megrendelt másolat alapja Otrokocsi saját kezű kézírata, mégis fellelhető néhány igen komoly eltérés a két kézirat között. Az első nagyobb szövegproblémával, rögtön az első kötet elején találkozhat az olvasó. A bécsi kézirat 7. oldalának versóján, a lap alján kiválóan olvasható Otrokocsi keze írása: „De memoratis illis depositis scribunt Sulpitius Severus, Socrates aliiue.” A custos jelzi, hogy a következő oldalon *quod*-dal kellene folytatódnia a szövegnek. Ám a következő oldalon egy *nos*-t találunk. Ez azt bizonyítja, hogy a **V** kézirat a bekötéskor rosszul lett összeillesztve, és ez az állapot továbbra is fennáll. A Péterffy-féle másolat azonban valóban *quod*-dal folytatja, és viszi tovább a szöveget, egészen az Otrokocsi autográf-féle *nos*-ig.³⁶ Itt egy újabb szövegprobléma merül fel, hiszen az ms **P** másolója egy idézetet hoz Ado

³² Coll. Pray. 1. kötet. nr. 57. fol. 61-80. old.

³³ KNAPP, *Ismeretlen források...*, 216.

³⁴ Kulcsár Péter az *Inventarium*ában [KULCSÁR Péter, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initio usque ad annum 1700*, (Budapest: 2003) 381.] Csontos János közleményére hivatkozik, amely 1882-ben jelent meg a Magyar Könyvszemlében: „Non exstat in hac bibliotheca amplius Franc. Foris Otrokocsy Historia Ecclesiastica circiter ad saeculum XIII. producta quam hic vidi ante Installationem Batthyani.” (Lásd CSONTOSI János, „Az esztergomi főegyházi könyvtár kézíratai”, *Magyar Könyvszemle*, 7 (1882): 335.)

³⁵ JARMALOV Rezső, „Otrokocsi Főris Ferenc műve a magyar egyháztörténetről”, *Fons* 29. 4. sz. (2022): 461–480.

³⁶ ms **V**. 8r. első szó.

püspöktől, amely az eredeti adoi munkában így szól: „anno incarnationis Domini 804, [...] Theodorus Capuanus princeps Hunorum propter infestationem Sclavorum.”³⁷ Ezzel szemben a Péterffy-féle másolatban ezt látjuk: „anno incarnationis Domini 804. Theodorus Capuanus princeps Hunnos egerit firmas radices [...]”³⁸ A Péterffy-féle kézirat másolója több helyen is jelzi a margón, hogy valami nem helyes, és emiatt kihagy helyeket is, hogy később esetleg helyére tehesse a most rossz helyen lévő szövegeket. Erre azonban nem került sor. Nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy ezt a fajta szövegproblémát az okozta, hogy a másoló rosszul összeillesztett szöveget másolt. Alaposabban továbbolvasva a Péterffy-kéziratot kiderült, hogy minden szövegrész megvan valahol a kéziratban – máshol mint ahol lennie kellene. Egyszerűen annyi történt tehát, hogy az autográf kézirat egyes lapjai, ívei ekkor még nem voltak bekötve, így összekeveredtek, s a Péterffy által megbízott másolónak nem sikerült maradéktalanul sorrendbe rakni őket. A V kézirat bekötésénél még ehhez képest is romlott a helyzet, mivel a fentebb már említett, *quod*-os custosszal jelölt lap a P-ben még jó sorrendben, a megfelelő helyen volt másolva, de a V bekötésénél rossz helyre lett sorolva.

Pray György (?) margójegyzetei

A szövegproblémák második csoportját egy ismeretlen kéz margóbejegyzései alkotják. Figyelmesen végigolvasva a Péterffy Károly kérésére készített kéziratot, újra és újra feltűnik egy idegen kéz, amely bejegyzéseket írt a margóra. Ez az ismeretlen kéz hatszor jelenik meg a kéziratban. Korábban azt feltételezhettük, hogy maga Péterffy Károly írta le megjegyzéseit, amikor átolvasta a művet, ám ma már úgy gondoljuk, hogy Pray György lehetett a bejegyzések szerzője. Ez lehet az oka annak, hogy a korábban Péterffynek tulajdonított bejegyzések nem jelentek meg Péterffy *Sacra Conciliá*jában. Fontos kiemelni, hogy ezen idegen kéz által írt margóbejegyzések egyike sem jelenik meg Otrokocsi autográf kéziratában.

Ahogy az a Péterffy-féle kéziratot olvasva látható, a margón található bejegyzések a legtöbb esetben tényleg margóbejegyzéseknek tekinthetők: A bejegyzés írója mintegy megjelölte a magának, hogy hol találhatóak a könyvben azok az események, amelyek a későbbiekben fontosak lehetnek számára. Megfigyelhető, hogy a 176. és 178. oldalon azokat a szöveghelyeket jelölte meg, ahol Otrokocsi Szent István király születésével kapcsolatban írt. Ugyancsak hasonló jelölésnek tűnik az ismeretlen kéz 180. oldalon látható bejegyzése, ahol azt a locust jelöli meg, ahol Pilgrim passauai püspök haláláról emlékezik meg a szöveg.

³⁷ Ado VIENNENSIS, *Chronicon sive Breviarium chronicorum de sex mundi aetatibus de Adamo usque ad annum 869*, (Bázel, 1568), 220.

³⁸ ms P. 7. old.

Ennél sokkal érdekesebbnek tűnnek azok a margójegyzetek, ahol szerzőjük szakmai megjegyzéseket tesz. Igen figyelemfelkeltő és helyénvaló az ismeretlen kéz 328. oldalán található megjegyzése. Ennél a résznél Otrokocsi Ransanus *Epitoméjét* idézi Gizella névvel kapcsolatban, amikor is a kéz megjegyzi, hogy az *Epitome* mindkét (a Bongars-féle 1600-os, és a nagyszombati) kiadásában Gizella neve az adott helyen Cheilának van írva, míg az Otrokocsi által hozott Ceissa egy kicsivel korábban olvasható Ransanusnál. Ebből kitűnik, hogy a bejegyzés írója jól ismerte Ransanus művét, hiszen egy ilyen apró részlet is szemet szúrt neki, és ezt egy margóbejegyzés formájában igyekezett is tisztázni. Felkészültsége, tájékozottsága és a kézírás azt sugallja, hogy Pray György lehetett a bejegyzések készítője. Feltételezésünket alátámaszthatja, hogy amikor a Péterffy-féle kézirat 142. oldalán Otrokocsiból ismét előbújik a nyelvész, és arról értekezik, hogy Géza (Gejza) nevét j-vel írja, semmint i-vel, hiszen mássalhangzó van a névben, az ismeretlen kéz megjegyzi, hogy Gézát inkább Győzőnek kellene nevezni. Géza fejedelem nevének „Győző”-ként való azonosítása nagy valószínűség szerint legelőször Bél Mátyás tollából maradt ránk, aki az *Adparatusában*,³⁹ és a Pozsony vármegye leírását tartalmazó *Notitia*-kötetben⁴⁰ is közli ezt az olvasóval. Az ismeretlen jegyzetíró – talán Pray György – ezek szerint Bél Mátyást követte, amikor a fenti margóbejegyzést elvégezte. Pray szerzősége mellett szólhat az a tény, hogy a jezsuita tudós – művei tanúsága szerint – sokat használta és idézte Bél műveit. Pray *Annales*-ében nem találkozunk a Győző alakkal, ám hoz egy Dejux-alakot,⁴¹ amelyet minden bizonnyal Merseburgi Thietmártól⁴² vett át a jezsuita történetíró. A kérdés eldöntéséhez azonban további vizsgálatok szükségesek.

Timon Sámuel saját kezű bejegyzései az Otrokocsi-autográf kéziraton

Timon Sámuel (1675–1736), a jeles jezsuita történész⁴³ minden kétséget kizáróan forgatta és használta Otrokocsi munkáját. Emellett az is bizonyosnak tűnik, hogy a kézirat Otrokocsi Fóris halála után a jezsuita atya tulajdonába került: Timon ugyanis számos helyen jegyzeteket írt a margóra, de ezek a jegyzetek nem kerültek átmásolásra a Péterffy-féle másolatba. Ebből nyilvánvalónak tűnik, hogy a másoló tisztában volt azzal, hogy a bejegyzések nem Otrokocsitól származnak,

³⁹ Lásd Matthias BÉL, *Adparatus ad Historiam Hungariae* (Pozsony: 1735), 89. c.) jegyzet

⁴⁰ Lásd Matthias BÉL, *Notitia Hungariae Nova Historio-Geographica*, Tomus I. (Bécs: 1735), 108.

⁴¹ PRAY György, *Annales veteres Hunnorum, avarum et Hungarorum* (Bécs, 1761), 343.

⁴² THIETMAR, *Chronica*, in: *SCRIPTORES RERUM BRUNSVICENSIIUM* (Hannover, 1707), 420.

⁴³ Személyére és történetírására lásd újabban BENEI Bernadett, „Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in: *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter–KISS FARKAS Gábor–MOLNÁR Dávid (Szeged: Lazi, 2017), 53–60.

és ha még hozzá is tesznek a szöveghez, azok nem a szerző eredeti szándékát tükrözik. A fent említett, Pray-val gyanúba hozható jegyzetek nagy részével ellentétben, Timon szinte csak és kizárólag szakmai megjegyzésekkel látta el a kéziratot. Előfordul, hogy saját munkáját említi⁴⁴ az Otrókoci-locussal kapcsolatban: de néha egészen hosszán kifejtett meglátásai vannak. A dalmáciai püspökségek kapcsán Timon megjegyzi, hogy ezek a méltóságok sok éven keresztül nem voltak betöltve a magyar királyok részéről, mígnem 1600-tól az uralkodó újra elkezdett kinevezni címzetes püspököket ezekre az egyházmegyékre.⁴⁵ Timon – helyesen – úgy gondolja, hogy Rudolf, majd a későbbi Habsburg uralkodók célja ezzel az volt, hogy a nagyobb számban lévő „eretnekekkel”, azaz a protestánsokkal szemben e címzetes püspökök szavazatokat hozzanak az országgyűlésen. Ennél a bejegyzésnél érdekesség, hogy napra pontosan meg tudjuk állapítani a megjegyzés keltét, hiszen Timon lejegyezte az 1730. március 11-i dátumot is.⁴⁶ Mindezekon kívül számos helyen tesz fel Timon kérdést is az adott szakasszal kapcsolatban a margón. Erre remek példa, hogy amikor Otrókoci Zsigmond király 1435-ös keltezésű oklevelét idézi, Timonnak feltűnt, hogy az aláíró főméltóságok közül igen sok püspökségben üresedés volt akkor. Ez a tény további kutatásokra ösztönözhetette a jezsuita történészt, aki mintegy magának tette fel a kérdést, hogy majd később visszatérjen hozzá: „Quomodo tamdiu, et tot vacarunt?”⁴⁷ Timon Sámuel számos bejegyzése bizonyítja, hogy Otrókoci halála után a kézirat Timon tulajdonába került, és 1730-ban még egészen biztosan nála volt. Észrevételei jelzik, hogy gondosan tanulmányozta elődje munkáját – ami egyébként abból is kitűnik, hogy gyakran idézte őt a műveiben.⁴⁸ A későbbiekben, a szövegkiadás során ezeknek a bejegyzéseknek mindenképpen helyet kell biztosítanunk, valamint tisztáznunk kell Timon Otrókocsiról és művéről alkotott véleményét a megjegyzései, illetve a műveiben olvasható Otrókoci-idézetek alapján.

⁴⁴ „Vide Patris Timon Antiquam Ungariam, ubi plura de S. Stephano.” (Lásd Ms V. Tom. II. 15r.)

⁴⁵ „Nimis diu illae sedes vacassent, et tot sequentes reges in suis diplomatibus [...] omiserunt penitus Episcopatus Dalmaticos tanquam Coronae Ungaricae subtractos. Resuscitavit autem eos, post annum 1600. Cancellaria, nescio quo iure? Archiepiscopatus nulli conferre ausa. Puto ut contra haereticos plures ferre possent suffragia in comitiis.” (Lásd Ms V. Tom. VIII. 308v.)

⁴⁶ „Notavit P. Timon, 1730, 11 Martii.” (Lásd Ms V. Tom. VIII. 308v.)

⁴⁷ Ms V. Tom. VIII. 306v.

⁴⁸ Erre remek példa Otrókoci Bucsú- és Gyula-azonosítása, melyet Timon is elfogadott. (Lásd TIMON Sámuel, *Imago Hungariae antiquae* (Kassa, 1733), 363–366; Ld még TÓTH: *Szent István, Szent Korona...*, 110–114.) Ugyancsak meggyőző, hogy Timon *Imago Novae*-ének a Szent István által alapított püspökségekről szóló 8. fejezete, Otrókoci *Historiájának* vonatkozó részeire épül. [Lásd TIMON Sámuel, *Imago Hungariae novae* (Kassa, 1734), 56–72.]

Összegzés

Dolgozatunk célja az volt, hogy röviden áttekintsük Otrókoci Fóris Ferenc életútját, majd kéziratban, részlegesen fennmaradt munkájának, a *Historia Ecclesiastica Hungarorum*-nak bemutatása után bepillantást nyújtsunk a kéziratok szövegproblémáiba, csoportosítsuk azokat, és hogy bemutassuk ezen problémák lehetséges megoldásait. Látható, hogy a szövegek nem kerülhetik el a filológiai vizsgálatokat, hiszen csak az ilyen szisztematikus elemzés során derülhet fény a szövegben levő hibákra, illetve egyéb sajátosságokra (gondolva itt a különböző idegen kezek bejegyzéseire). Ezek felderítése által egy lépéssel közelebb kerülhetünk ahhoz a változathoz, amelyet Otrókoci a 18. század elején papírra vetett.

REZSŐ JARMALOV:

**The manuscripts and textual incoherences of Otrókoci Fóris Ferenc's
*Historia Ecclesiastica Hungarorum***

Ferenc Otrókoci Fóris (1648–1718), the former Reformaté clerk, later professor at the Catholic University of Nagyszombat (today: Trnava, Slovakia) has lived an extraordinary life, which included many interesting milestones like: important western studies, Catholic oppression, death sentence, being a galley slave, changing religion, and professorship at the university. In the first part of my paper, we presented Otrókoci's path of life emphasizing the newest researches combined with the well-known facts. In the second part of our study, we introduced Otrókoci's nearly forgotten, monumental ecclesiastical work, called *Historia Ecclesiastica Hungarorum*. We introduced this opus' extant manuscript, which can be found in Vienna and Budapest. In this paper, we examined these manuscripts and declared their connection to each other. Finally – at the last part of our study – we tried to get some attention on the manuscripts' textual incoherences, which can make the researcher's life more difficult, if they would like to pursue a deeper research on this work.

Az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszéke, a BTK Irodalomtudományi Intézete, valamint az ELKH-SZTE Antikvitas és Reneszansz Kutatócsoport szervezésében 2021. december 1–4. között Szegeden rendezték meg az V. Neolatin Konferenciát. A tanácskozást minden korábbi felülmúló szakmai érdeklődés övezte: a kora újkori történelemmel, irodalom- és művelődéstörténettel foglalkozó hazai és határon túli kutatók java, összesen harmincöt előadó jelentkezett és tartott előadást a latin nyelv szerepét a kora újkori Magyarország és Erdély művelődésében középpontba helyező konferencián.

A kötetben, mely a *Convivia Neolatina Hungarica* sorozat ötödik darabja, az előadások alapján készült tanulmányok szerkesztett, a megfelelő tudományos apparátussal ellátott változata olvasható. A konferencia szekcióinak logikáját némileg módosítva közölt írások több aspektusból vizsgálják a 15–18. századi magyarországi és erdélyi környezetben született latin nyelvű történeti, filológiai és irodalmi alkotásokat. Több, egymást remekül kiegészítő, egymással párbeszédbe lépő tanulmány olvasható a kora újkori erdélyi irodalom olyan kiválóságairól, mint Szamosközy István, Kovacsóczy Farkas, Christian Schesaeus vagy Lakatos István; számos tanulmányt találunk a kötetben a 17–18. századi tudósok levelezéséről, filológusi, pedagógiai működéséről vagy éppen a kora újkor jelentős grécistáiról.

A változatos tematikájú, számos szerzőt, részterületet érintő, az adott téma legjobb szakértőinek tollából született tanulmányok széles körben hasznosítható ismereteket kínálnak a kötet valamennyi olvasójának.

ISBN 978 963 267 573 2

